

СЕЛЯНСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КІНЦІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х років ХХ століття: ПОБУТОВИЙ, МОРАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ.

Заняття землеробством і тваринництвом, які є натуральними, а також сімейний характер сільського виробництва – це та основа, на якій складалася ментальність українського селянина. Характеристика повсякденного життя включає в себе багато показників: якість медичного обслуговування, освіти, культури, харчування, праці, житла та ін. Потрібно звернути увагу на чинники, що впливали на повсякденне життя українського селянина – житло, самосвідомість та сімейні традиції. Саме ці критерії є своєрідним індикатором матеріального й духовного становища.

Переважна більшість селян була економічно неспроможна будувати цегляні, кам'яні хати. На відміну від цегляних та дерев'яних будинків, оселі з глини більше зберігали вологу та промерзали взимку. Вологості в хаті додавали також солом'яна покрівля, що хоч добре зберігала тепло, але протікала у половині селянських хат. Використання соломи було пов'язане із надзвичайною бідністю українського селянства. Всі недоліки житла (погані санітарно-гігієнічні умови, підвищена вологість, погане освітлення, скупченість, погана вентиляція) справляли негативний вплив на здоров'я селян, що призводило до дитячої смертності, зниження працездатності, розповсюдження епідеміологічних захворювань.

Цією проблематикою дослідники зацікавились відносно недавно. Морально-психологічний стан, умонастрої, питання побуту та житла українських селян України, та південного її регіону зокрема, в різний час досліджували В.П. Самойлович, Г. Капустян, Н. Бем, П.М. Тригуб та інші [1, 3, 5]. Автор робить і свій внесок, обравши колом свого дослідження соціальну історію селянства України в першій половині ХХ століття.

Ось як описують українське село сучасники: "З першим морозом малі й дорослі ховаються в хату. А в хаті тісно: коли полягають спати, то немає де й ступити. Заможним селянам все ж таки дещо простіше, тому що деякі з них мають "чисту" кімнату. Але буває й так, що в тій кімнаті ніхто не живе і вся родина міститься в одній кімнаті" [2; 259].

Одним з найбільших технічних недоліків селянського житла була відсутність фундаменту. В середньому по Україні налічувалося 14 % хат з фундаментом. Як вважає О. Лукашевич, колом дослідження якого є й побутові умови та житло селянства 20-х років ХХ століття,

використання земляної долівки та невикористання фундаменту негативно впливало на гігієнічні умови у хаті (фундамент ізолює житло від ґрунтової кислоти). Земляна долівка української хати ставала забрудненим ґрунтом, в якому влітку розводилося багато блошиць, через що селяни в цю пору року вимушені були спати на підвір'ї [2; 273]. Серед недоліків селянської хати одне з перших місць займала будова вікон та вкрай незадовільне освітлення житла. Основними вадами вікон в сільській хаті були їх невеликі розміри. Рама була одинарна, при цьому не мала кватирки і вбудовувалася наглухо в стіну.

В переважній більшості хата складалася з кімнати-кухні, де готували їжу, купали дітей, прали, – це призводило до підвищення вологості в ній, незалежно від якості будівельного матеріалу, з якого вона була збудована. В південних, степових районах, де ліс був в дефіцитним матеріалом, стіни будинків будували переважно з глини (саман) або з природного каменю. Тобто, будівельним матеріалом слугувало все те, що було під рукою та коштувало недорого. Дах переважно був з соломи (у селян з невисоким матеріальним становищем). Всі недоліки житла (погані санітарно-гігієнічні умови, підвищена вологість, погане освітлення, скупченість, погана вентиляція) справляли негативний вплив на здоров'я селян, що призводило до дитячої смертності, зниження працездатності, скорочення середнього терміну життя та розповсюдження епідеміологічних захворювань.

Згубний вплив тоталітарного режиму позначився не тільки на побутових умовах селян. Суцільна колективізація супроводжувалася непосильними хлібозаготівлями, податками, штрафами, експропріацією селянських господарств, судовими процесами, в'язницями, таборами, висланнями і т. п. Все це не могло не справляти масовий вплив на психологію, настрої, погляди, позиції, поведінку, думки широкої громадськості, тим більше, що негативні наслідки були наявними.

П. Тригуб вважає, що, вивчаючи життя селян до колективізації та безпосередньо до її переходу, слід враховувати зміни у селянській психології, які сталися у період НЕПу. Селяни відчули, що й при радянській владі можна непогано господарювати, боротьбу проти неї більшість із них вважала безперспективною [3; 134].

Колективізація супроводжувалася розкуркуленням "заможного" селянства (не завжди воно було таким). За далеко не повними даними, на території нинішньої Миколаївщини було розкуркулено понад 11 500 господарств, а всього по Україні – понад 200 тис. [4; 187].

На 1 лютого 1930 р. тільки в селах Вознесенського району було ліквідовано 667 господарств, із них 476 вислано. В Новобузькому

районі в другій половині лютого розкуркулено і вислано 501 чол., в Миколаївському – розкуркулено 455 сімей. А всього в Миколаївському окрузі на початок 1930 р. було розкуркулено близько 2 тис. селянських господарств [4; 187].

До кінця 1932 р. масова колективізація в Україні, зокрема на Миколаївщині, завершилась. Було колективізовано понад 80 % селянських господарств та усупільнено понад 90 % землі. Колгоспи стали основними виробниками товарного зерна, чого й домагалось радянське керівництво.

Здійснення насильницької колективізації на Півдні України більшість дослідників поділяють на два якісно відмінні етапи: 1921-1928 рр. та 1929-1932 рр. На першому етапі, в період НЕПу, колективізація здійснювалась цивілізованим шляхом, цілком на добровільній основі. Чітко вимальовувалась тенденція зростання колективних форм господарювання, необхідність корінної реконструкції відсталих аграрних відносин на новій науково-технічній базі. Проводилась паралельно політика "обмеження куркульства як класу".

На другому етапі у проведенні колективізації сталися радикальні зміни. Сталінське керівництво знищило індивідуальне селянське господарство, провівши примусову для основної частини селянства колективізацію, створивши колгоспи, які поруч з радгоспами мали б стати основними виробниками товарної сільськогосподарської продукції у необхідних для держави розмірах. В результаті колективізації радянське керівництво домоглося поставленої мети: колгоспно-радгоспна система на довгі роки стала основним постачальником дешевої сільськогосподарської продукції для країни.

Під час НЕПу та до впровадження колективізації становище родинного господарства було чітко визначене. Батько, голова родини, намагався розширювати своє господарство так, щоб мати досить землі, або передати своїм синам: кожний отримував наділ землі на своє одруження. Зазвичай, батько розділяв усю землю, за винятком достатнього шматка для себе і наймолодшого сина (якщо не було сина, тоді доньці та її чоловікові). Остання ділянка землі переходила до наймолодшої дитини, коли батьки помирали.

До колективізації у врожайні роки надлишок продуктів продавався на базарі. У погані роки практично весь врожай і продукти споживались вдома. Продукти на продаж змінювалися за кількістю та розмаїттям відповідно до земельної ділянки, характеру праці, комерційної діяльності, економічного стану. Продукти та вироби, кількість яких перевищувала життєві потреби сім'ї або не були їй терміново необхідними, продавалися або обмінювалися на щось рівноцінне. Найчастіше ці продукти складали

на підводу і відвозили до найближчого ярмарку чи базару, де їх і продавали самі селяни. Як правило, це було зерно, фрукти, овочі, молоко, сир, яйця, птахи, ковбаси, сало, м'ясо. Також продавали худобу, особливо телят і поросят. Базари в містечках працювали практично кожного дня, але, зазвичай, неділя була ярмарковим днем. Одним із товарів продажу було сіно. Деякі кмітливі селяни робили наступним чином: наприкінці сінокосу, коли було вже продано все сіно зі своїх полів, об'їжджали сусідні села й купували його у місцевих селян. А в неділю привозили сіно на базар і вигідно його продавали. Іншим предметом жвавої торгівлі була худоба. Старих волів продавали і того ж дня купували молодих за менші гроші. Молодих волів ще треба було навчати і, відповідно, їх можна було купити дешевше. Селяни добре цінували чистий прибуток від такої операції і повторювали її кожні кілька років [5; 38].

Після того, як відбулася колективізація, багато сімей позбулося значною мірою (або повністю) тих надлишків, завдяки яким вони мали грошовий обіг. Причина полягала в тому, що в них практично не залишилося землі, щоб на ній працювати, до того ж їм заборонялося тримати худобу більшу за максимальну кількість.

До колективізації більшість селян працювала на власних сімейних ділянках. Типове господарство площею в два чи три гектара могло забезпечити роботою щонайменше двох дорослих членів родини та кількох дітей. Кожен член сім'ї виконував, як правило, різноманітні господарські обов'язки. Після колективізації характер праці змінився. Сільські сім'ї зберегли частку своїх земель, але в більшості випадків це була 1/4 або 1/10, або ще менше за те, чим вони володіли до колективізації. Тепер у них не було худоби. І, врешті-решт, більшу частину робочого дня забирала обов'язкова праця на колгоспних полях.

До колективізації діти починали працювати на полях у молодшому віці, ніж у часи колективізації. Певною мірою це виходило з природи землекористування: раніше земельні ділянки належали сім'ям і вимагали інтенсивної, проте дешевої, праці. І навіть більше цього: в сім'ях, де було багато дітей і мало землі (дітей було більше, ніж потребувала обробка земельної ділянки), діти час від часу наймались на роботу до інших сімей (особливо до тих, у кого було мало дітей або взагалі не було). Після колективізації ситуація склалася таким чином, що діти починали працювати у колгоспі у віці між 12-ма та 16-ма роками. Батьки брали дітей-підлітків разом з собою в поле. Їм також призначались трудовні, як правило, половину від норми дорослого [5; 252]. Таким чином, сім'я могла збільшити загальну кількість трудовнів і, відповідно,

обсяг зерна, який вона одержувала за кожний трудовдень. Там, де домінував колгосп, старі способи організації праці змінювалися на інші й ставали у більшості випадків щоденною рутинною, коли більша частка продуктивного часу витрачалася на обробку колгоспних полів.

Конфіскація майна, низький рівень заробітків призвів до втрати людьми самоповаги та почуття відповідальності. Люди ставали злодіями, змушені були красти, щоб врятувати своє життя та життя членів родини. Замість відмови від порядків, які змушували колгоспників красти власну продукцію, очолювана Сталіним партійно-державна верхівка стала на шлях репресій. ВЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. прийняла постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Л. Каганович в лютому 1933 р. у доповіді на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників з пафосом заявив, що це "...великий закон; такі закони живуть десятками і сотнями років" [6; 263]. Моральні цінності, що поширювалися церквою, втрачали свою впливовість в антирелігійній атмосфері того часу. Своїм нащадкам колгоспники могли передати лише почуття безвідповідальності та терпимості до крадіжок, зневаги, жорстокості, корумпованості та брехні.

У сільській родині батько завжди мав особливу відповідальність за майбутнє своїх синів та дочок. Для кожного батька було однозначним: якщо в сім'ї було багато синів, то треба збільшувати площу сімейного наділу, щоб кожен син мав свою спадщину; так само треба було наділити кожну дочку відповідним весільним посагом. Все це вимагало ретельної праці та багато часу протягом майже усього життя. З наступом колективізації всі ці звичаї було зруйновано. Чоловік не мав права вимагати збільшення земельного наділу для своїх синів, бо кожна сім'я могла мати тільки стільки, скільки наділила держава. Кожен батько мав відтепер обмежені можливості, щоб допомогти своїм дочкам, він більше був не в змозі купувати тканини для посагу і не мав худоби, яку б міг подарувати молодим на весілля [5; 253]. Роль батька в сім'ї зазнала змін. Якщо батько й зберіг свій авторитет, то його в якійсь мірі було позбавлено більшості обов'язків відносно своїх дітей.

Єдиний сімейний обов'язок, що залишався недоторканим і в 1930-ті рр. – піклування за родичами похилого віку. Протягом покоління піклування за старими батьками в українських селах покладалося на наймолодшу дитину чи дітей.

Весілля в Україні було однією з найважливіших соціальних подій села; водночас шлюб був основним способом розподілу землі та майна серед членів родини. Велике значення для селянського громадянського суспільства мала інституція "досвіток". Саме завдяки існуванню цієї

інституції вироблялася більшість весільного посагу дівчат, отже, продукувалися матеріальні цінності. На досвітках також під час бурхливих вечорів з музикою і танцями багато дівчат і хлопців знаходили своїх наречених. Збіднення села в процесі колективізації призвело до скорочення і, навіть, до зникнення деяких ритуалів. Цей процес відбувався без будь-яких заборон ритуалів з боку активістів. Особливо це торкнулося весільної послідовності, яка до колективізації відзначалася ретельно розробленими ритуалами, звичаями і тривала 4-7 днів. Після колективізації весілля тривало один-три дні [5; 399].

Держава продовжувала свою політику по вилученню хліба за будь-яких умов. Хлібні реквізиції посилювалися, відповідно зростали і репресивні заходи за нездане зерно, якого у селян просто вже не було. До їх морально-психологічних переживань від фатальності становища взагалі, додавався ще й страх за своє життя. Жахливі наслідки мав голодомор 1932-1933 рр. Він наростав поступово.

Щоб вижити, селяни були змушені різати та споживати останню худобу, наражаючись при цьому на сувору кару. Зокрема, за таємний забій худоби у період з 30 липня 1931 р. по 1 травня 1932 р. адміністративним відділом Голованівського району Одеської області на 226 господарств було накладено 14 тис. 728 крб. штрафів. Чимало оштрафованих селян не могли зрозуміти, чи то є помилка, або такі подібні дії представників влади є втіленням у життя настанов "робітничо-селянської" влади. Тільки з 1 січня по 25 травня 1932 р. до президії Голованівського райвиконкому надійшло 129 скарг про неправильне штрафування [6; 255].

Відбувались на цьому фоні й незворотні зміни у психіці голодних селян. Психіку голодного, перш за все, характеризує втрата відчуттів: зникає огида, до їжі додаються сурогати; переважає інтровертність, байдужість до себе і до інших; автоматизм у діях, звуженість сфери їх волі; сонливість, сон довгий і міцний. Голодуючі уникали зайвих рухів не тому, що їм це було не потрібно, а тому, що інакше, у більшості випадків, така зайва активність призводила до зупинки серця. В результаті хронічного голодування страждають ділянки головного мозку, що відповідають за відчуття, увагу, волю. Характеризуючи морально-психологічну атмосферу на селі під час голодомору, зазначимо, що її основними рисами були ворожнеча, страх і ненависть. Голодних людей залякали репресіями. Виявлення будь-якого невдоволення було небезпечним.

Разом з тим голод викликав значні зміни у психіці людей, витруївши людяність, затьмаривши розум. Нарком землеробства УСРР О. Одинцов у записці до ЦК КП(б)У розкрив своє бачення психічного

стану селян, які перетнули межу людяності: *"Людоїди, яких бачив і розмовляв, – бідняки, середняки, колгоспники, які мають мало трудоднів або без трудоднів, одноосібники, які не мають ніякого господарства. Всі вони справляють враження звірино-голодних людей, у яких немає ніяких бажань, окрім одного – що завгодно і якою завгодно ціною їсти"* [6; 277].

Минув жахливий 1933 р., та не минула тривога за своє життя і життя родини. Людей ще довго не покидав страх перед голодом. Сім'ї дотримувались жорсткої економії в харчах. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали про чорний день. Дотепер в садибах сільських старожилів, які пережили голод, з року в рік завжди був мішок з борошном про запас [8; 189].

Саме до терору голодом вдався Сталін, щоб упокорити українських селян, примусити їх працювати так, як працюють наймити чи невільники, і не допустити надалі жодних проявів незадоволення курсом "пролетарської" держави. У цьому радянський режим домігся свого: селяни стали слухняними виконавцями волі згори, безправною часткою командної системи. Із-за низької матеріальної забезпеченості, антигуманної політики тоталітарної держави селяни опинились на грані життя і смерті, продовжуючи забезпечувати країну хлібом та робочими ресурсами...

Бібліографічні джерела.

1. В. П. Самойлович. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.). – Академія наук УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського, Музей народної архітектури і побуту Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1972. – 23 с. – Адреса в Internet: <http://hllab.dp.ua/Store/texts/jitlo/bud.htm>; Н. Бем. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930-1931 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Випуск 9. – 450 с. – С. 227-242 та ін.
2. О. Лукашевич. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 257-276.
3. Тригуб П. М. Проведення колективізації на Півдні України: нові факти і підходи // Наукові праці. – Миколаїв. – 2002. – Вип. 2. Історичні науки. – С. 126-135.
4. В. А. Петров. Політика розкуркулювання на Миколаївщині (1929-1933 рр.) / Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна конференція. – Миколаїв: Атол, 2004.

5. Вільям Нолл. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-1930 років. – К.: Центр дослідження усної історії та культури "РОДОВІД". – 1999. – 559 с.(3)
6. Н. Бем. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Випуск 10. – 488 с. – С. 250-284.
7. Шляхом Леніна. – 1991. – 30 липня.
8. Г. Капустян. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук. – теорет. конф., Київ, 28 листопада, 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 536 с.